

BELLE TEN

Cilt : XVI

Ocak 1952

Sayı : 61

HİTİTLERDE YAZI MALZEMESİ VE YAZI ÂLETLERİ

Prof. Dr. H. TH. BOSSERT

Türkçeye çeviren : U. BAHADIR ALKIM

Büyük Devlet zamanında Hititlerin kil tabletler üzerine çivi yazısı ile yazdıkları hepinizce bilinmekte ve fakat Boğazköy kil tabletlerinde Hititlerin yazı çeşitlerinden ancak birisinin kendisini muhafaza ettiği keyfiyeti umumiyetle daha az malûm bulunmaktadır. Çivi yazısı metinlerinden öğrendiğimize göre Hititlerde bir çok tahta tablet kâtipleri¹ mevcut idi; maamafih tahta tabletler Boğazköyü takriben M. ö. 1200 yıllarında tahrip eden yangın esnasında mahvolmuşlar ve ancak bunlara ait oldukları anlaşılan ve umumiyetle *bulla* adı verilen kil mühürlerin bir kısmı bugüne kadar intikal edebilmiştir. Üzerleri hiyeroglif şahıs adlı olan bu kil baskıları iki cilt halinde Güterbock tarafından yayınlamıştır²; yine aynı devre mensup buna benzer hiyeroglif mühürleri Tarsus'ta da meydana çıkarılmış olup bunların neşriyatı Gelb tarafından hazırlan-

¹ Boğazköy'deki tahta tablet yazarları hakkında H. G. Güterbock bilgi vermektedir, krş. Das Siegel bei den Hethitern, Symbolae ad iura orientis antiqui pertinentes Paulo Koschaker deductae, 1939, s. 26-36; ayrıca bk. E. Laroche: La bibliothèque de Hattuša, Archiv Orientalni, XVII (1949), s. 7-23.

² H. G. Güterbock: Siegel aus Boğazköy. Erster Teil 1940, zweiter Teil 1942.

maktadır³. Bittel, Boğazköy arşivinde tahta tabletlerin muhafazası için özel odaların mevcut olduğunu ispat edebilmiştir⁴. Kil *bulla*'ların nispeten az olan miktarı, tahta tablet arşivinin vüs'ati hakkında hiç bir şey ifade etmez. Çünkü kırallar, prensler yahut özel şahıslar tarafından ancak muayyen tahta tabletler mühürlenmekte, buna mukabil edebî, dinî, iktisadî yahut hukukî v.s. gibi muhtevayı haiz metin neveleri mühürlenmeye ekseriya ihtiyaç göstermemekte idi. Daha sonraki Küçük Hitit prenslikleri devrinde de ara sıra hiyeroğlif lejandlı, ender ahvalde âramî harf lejandlı mühür baskıları taşıyan kil *bulla*'larına rastlanır⁵. Yalnız M. ö. I inci bin yılı, II inci bin yıldan farklıdır: nitekim M. ö. I inci bin yılı Küçük Prensleri artık kil tablet üzerine yazmamışlar, münhasıran tahta tableti veya deriyi yazı malzemesi olarak kullanmışlardır.

Yangından kurtulmuş olsaydı bile, bu tahta tablet arşivinin Anadolu toprağında kendisini muhafaza edemeyeceği keyfiyeti ilmimiz için çok büyük bir kayıptır. Bu suretle Hititoloji tek cepheli bir veche iktisap etmiştir; zira hiyeroğlif dili gerek Büyük Devlet ve gerek Küçük Prenslikler zamanında Hititlerin asıl lisanı idi. Bu lisan M.ö. II inci bin yılı Büyük kırallarının mühürlerde, binalarda ve kaya yazıtlarında kullandıkları yegâne lisan idi. Bu keyfiyet M. ö. I inci bin yılında Âramileşme ânına kadar aynı kalmıştır. Buna benzer bir hal Minos kültür bölgesi için de varittir. Tabletlere yazılmış olan Girit metinlerinden bugüne kadar intikal edebilen, listeler ve envanterlerdir⁶, yani bütün yazılı vesika bakiyelerinin ancak pek küçük bir kısmını teşkil etmektedir, ki bu vesikalar Marinatos'un göster-

³ Tarsus'ta bulunmuş olan bir mührün resmi için bk. Bossert: Altanatolien, 1942, res. 713.

⁴ K. Bittel: Bemerkungen zu dem auf Büyükkale (Boğazköy) entdeckten hethitischen Siegeldepot, Jahrbuch für Kleinasiatiscche Forschung I (1950-51), s. 164-173.

⁵ Geç-Hitit mühür bullarının resmi için bk. I. J. Gelb: Hittite Hieroglyphic Monuments 1939, Lev. LIX, res. 39; Bossert: Altanatolien, 1942, res. 975-982. Zincirli menşeli Âramî mühür örneği için ayrıca krş. Sendschirli V, 1943, Lev. 38, b.

⁶ Giriş mahiyetinde bir fikir vermek için A. J. Evans. Scripta Minoa I, 1909, ve II 1952; E. L. Bennett: The Pylos Tablets, 1951; ayrıca bk. G. Pugliese Caratelli: Le iscrizioni preehelleniche di Haghia Triada in Creta e della Grecia peninsulare, 1945; F. Chapouthier: Les écritures minoennes au palais de Mallia, 930.

meye çalıştığı gibi ⁷ papirüs üzerine yahut daha yakın olarak tahminimce tahta tabletler üzerine yazılmakta idi. Kululu'da mürekkeple yazılmış bir Geç-Hitit vazo parçası ⁸ tarafımda nasıl bulunmuş ise, Girit'te de mürekkep yazıtlı kil kupalar vardı ⁹. Mürekkep yazıtlı kaplara malik kültürlerde normal yazı malzemesinin tahta, deri yahut papirüs; normal yazı âletinin de fırça yahut kamış kalem olduğuna dair mutalâa serdetmek isterim.

Tahta tabletin yazı malzemesi olarak kendisini nasıl muhafaza edebildiği hakkında bir fikir edinebilmek için Mısır'a teveccüh etmek zaruretindeyiz. Sizlere, 25 x 14 cm. boyutunda ve 5 cm. kalınlığında olan (res. 1) sözde bir okul tableti gösteriyorum. Bu tahta tablet XVIII inci sülâleye maledilmekte, en geç Thutmosis III devrine ait bulunmaktadır. Düzleştirilmiş tahta yüzeyinin üzerine bir keten kumaş yapııştırılmıştır, keten kumaşın üstünde ise bir alçı kaplaması vardır ki, bu kaplamayı öğrenci, işi bittikten sonra silgi ile temizleyebilir veyahut kaplama çok aşınır ise onu çıkartabilir ¹⁰. Mısır tahta tabletleri, nasıl vaktiyle biz eski neslin üzerinde yazı yazmasını öğrendiğimiz aşağı yukarı arduvaz lehvalara tekabül ederse, Hitit tahta tabletleri de yetişenler için bir yazı malzemesi teşkil etmekte idi. Çünkü pahalı olan papirüs o zamanlar hiç şüphesiz Anadolu'ya, —umumiyetle kullanılan bir yazı malzemesi olarak— girmiş değildi. Hitit tahta tabletlerinin üzerlerinin bir bezle kaplı bulunmuş olması, düz mühür baskılarından anlaşılmaktadır, nitekim bu baskılar kumaşın örgü izlerini hâlâ muhafaza edegelmişlerdir ¹¹. Antik vesikalar yahut Orta Çağ vesikaları gibi, kil mühürler bizzat tahta tabletlerin üzerine basılmakta idi ¹². Mühürlerin düşmesini önlemek için, burada

⁷ Sp. Marinatos : Some general notes on the Minoan written documents, *Minos I*, 1951, s. 40.

⁸ H. Th. Bossert : *Jahrbuch für kleinasiatischer Forschung I* (1950-51), s. 224 ve Lev. XXXI.

⁹ A. Evans: *The Palace of Minos I*, 1921, s. 588, res. 431 ve s. 613-615, res. 450-452.

¹⁰ Res. 1, S. Casson: *Essays in Aegean Archaeology*, 1927, Lev. XVI'ya göredir.

¹¹ Krş. Güterbock : *Siegel aus Boğazköy II*, 1942, s. 3, müellif burada şöyle yazmaktadır: "189 No.lu bullanın düz bir alt yüzeyi olup bunun üzerinde bir dokuma izi vardır."

¹² Bu âdetin Boğazköy menşeli bir tablet üstündeki tatbiki için bk. Bossert: *Altanatolien*, 1942, res. 728, burada tabletin (KUB XXV 32) ortasına basılmış

tarifini yapamayacağımız muhtelif usuller mevcuttu. Şu halde Hitit vesikalarının tertibinde daha M. ö. II inci bin yılında mevcut olan ve yeni devirlere kadar intikal ederek örnekler veren iki çeşit mühürleme usulünü görmekteyiz. Bu vesile ile, Minos devri Girit'inde de her iki mühürleme tekniğinin mevcut olduğunun hassaten işaret edilmesi lâzımdır, ancak Girit'te bu tenkik o kadar erken bir çağda, Son-Minos devrinde, zail olduğu için mühürlü Yunan vesikalari bunlara irca edilmemektedir.

Şimdi, bu tahta tabletlerin yazılabilmiş olduğu âlete teveccüh edelim. Burada da sizlere Mısır orijinallerinden faydalanarak örnekler göstereceğim (res. 2); zira Yunanlıların ve Romalıların "kalamus" adını verdikleri kamış fırçalar ve kamış kalemler bize Anadolu'dan bugüne kadar intikal edememiştir. Bir kamışın bir ucu, bir fırçada olduğu gibi, lif haline getirilip lifleri sarkıncıya kadar çığnenmekte idi. Bunun yanı başında, Mısır'da, yüzeyi çok düz olan yazı malzemesine yazmak için âdeta bu günkü kalem uçlara tekabül eden kamış kalem de mevcuttu. Kalemler ve fırçalar, res. 2'de (sol) gördüğümüz bir palet içine sokulmakta idi¹³. Bu paletin üstünde siyah ve kırmızı renkteki mürekkebin karıştırılması için çukurlar açılmıştı. Bundan maada çift kutu şeklinde hokkalar dahi vardı (res. 2, sağ-aşağı). Maruf Zincirli kabartmasında Kıral Barrakab'ın önünde duran kâtip¹⁴ kolunun altında bir tahta *diptychon* taşımaktadır (res. 3). Şu halde, M. ö. 8 inci yüzyılın 2 nci yarısında tahta tablet üzerine yazan bir kâtibin gerçek bir tasvirine sahip bulunmaktayız, bu vesile ile kâtibin, hiyeroğlifleri yahut Âramî harflerini tableti üzerine resmettiğinde bir beis olmadığını da kaydedelim, zira usul aynı kalmıştır. Projeksiyonda (res. 2) yukarıda sağda balmumu tabletime yazı yazmak için kullanılan madenden bir kalem görüyorsunuz. Romalıların "stilus" adını verdikleri bu yazı âletinin ucuna ekseriya —fakat daima değil— balmumu yüzeyini düzleştirmek için bir spatül şekli

bir hiyeroğlif mühürü mevcuttur. Diğer taraftan, Hattuşil III. ile Ramses II. arasındaki andlaşmanın üzerinde yazılmış olduğu gümüş tabletin Mısır kaynaklarındaki tasvirine göre ön yüzünün ortasında da Büyük Hitit kralının mühürü mevcut bulunmakta idi, krş. J. Friedrich: Das Siegel des hethitischen Königs Hattuşili III., *Artibus Asiae* VI, (1937), s. 180.

¹³ Res. 2, W. Schubart: Das Buch bei den Griechen und Römern 1907, s. 21. res. 3'e göredir.

¹⁴ Res. 3, O. Weber: Die Kunst der Hethiter, res. 24'e göredir.

verilirdi. Bu günkü not defterlerimizle mukayese edilebilecek olan balmumu sürülmüş tahta tablet kitaplarını tasavvur etmemizin gerektiği balmumu tabletin yaşı hakkında henüz bir fikir birliği yoktur. Opitz ¹⁵ bunu Assur tasvirlerinde bile müşahede etmek arzusundadır. Bu konuya tekrar avdet edeceğiz.

Balmumu tabletinin ne şekilde kullanıldığına dair bir fikir vermek maksadiyle sizlere M.ö. 5 inci yüzyıla ait Attik bir vazo resmi gösteriyorum (res. 4). Oturmakta olan öğretmen, yazı yazmakta yahut *diptychon* üzerinde yanında duran öğrencinin tashihlerini yapmaktadır. Balmumu zeminini düzeltmek için, uç kısmında genişletilmiş yüzeyiyle stilus'u farketmektesiniz ¹⁶.

Maraş menşeli iki Geç-Hitit kabartması üzerinde (res. 5 ve 6) Akurgal tablet yazarlarını teşhis etmek istemiştir ¹⁷. Fakat şahsen ben buna kaani değilim. Gerçi, M.ö. 8 inci yüzyıla ait bu tasvirler ne yazı âletini ve ne de yazı malzemesini tayin ettiremeyecek derecede kaba işlenmişlerdir, fakat —biraz sonra göreceğimiz veçhile— büyük bir ihtimalle bir Hitit Prensinin bahis konusu olduğu bu tasvirde çivi yazısının değil, fakat her halde ilk defa mahallî hiyeroğlif yazısının kasedilmiş olması gerekir. Hitit hiyeroğlifleri kil tabletler üzerine ancak istisnaî olarak yazılmakta idiler. Kil tablet üzerine yazılmış ancak bir tane Hitit hiyeroğlif yazıtı malûm olup bu da Ninuwa menşelidir; Ninuwa'da oturan bir Hititli o ülkede kullanılagelen yazı malzemesinden, yani kil tablettan —anlaşıldığına göre bir tahta tablet eline geçmediğinden dolayı— faydalanmak zaruretinde kalmıştır ¹⁸. Gerçi tahta tabletler bazen Mezopotamya metinlerinde de zikredilmiştir ¹⁹, bununla beraber günlük yazı malzemesi olarak Mezopotamya'da tahta tablet değil hiç şüphesiz kil tablet kullanılmakta idi. Tahta fıkdanı Mezopotamya'da tahta tableti lüks bir yazı malzemesi haline getirmekte idi; diğer taraftan çivi yazısı da tahta üzerine resmedilmeye elverişli değildi.

¹⁵ Krş. Altorientalische Studien, Bruno Meissner zum 60. Geburtstag, 1928-29, s. 152.

¹⁶ Res. 4, W. Schubart: Das Buch bei den Griechen und Römern, 1907, s. 137, res. 13'e göredir.

¹⁷ Res. 5-6, E. Akurgal: Spaethethitische Bildkunst, 1949, Lev. XLII, res. a. ve b'ye göredir.

¹⁸ Krş. Bossert: Altanatolien, 1942, res. 970.

¹⁹ Krş. A. Schott: Zeitschr. f. Assyriologie, XLII, s. 207.

Yine Maraş menşeli olup bir kaç yıldan beri Louvre'da muhafaza edilmekte olan pek güzel bir kabartmayı diğer bir resim olarak size gösteriyorum (res. 7). Gerek kültür tarihi ve gerek sanat tarihi bakımından son derece kıymetli olan bu heykeltraşlık eserini yayımlıyan Contenau²⁰, adı "Tarhu(m)piā" suretinde okunması gereken²¹ bu Prenste bir balmumu tableti yazarını görmektedir. Filhakika, genç Prens'in sağ elinde tuttuğu yazı âletinin, biraz önce gösterilmiş olan stilus'larda da müşahede ettiğimiz gibi, genişletilmiş bir ucu vardır, fakat genç adamın sol eline, yalnız ipe takılı bir atmaca değil aynı zamanda biraz evvel projeksiyona aksettirilmiş olduğu veçhile (krş. res. 2) çift taraflı bir hokka da bağlıdır. Şu halde Prens'in, kuşun altında gösterilen defterin içine yazı ekzersislerini geçirmiş bulunması gerekmektedir. Orta Çağ kodeksleri gibi, tasvirlerdeki kitap muntazam arkalıklı ve kuşaklı olup kitabın kapanması için düğmeli bir kopçayı havi bulunmaktadır. Tasvirimizle, deriden bir bağın kastedilmiş olduğunu gayri vâki addetmemekteyim. Esasen Anadolu daha geç devirlerde derisi ile meşhurdur. Parşümen (Pergament) kelimesinin Bergama'dan (Pergamon) çıktığını hatırlamanızı rica ederim²². Yine Maraş menşeli olup biraz evvel gösterilmiş bulunan kabartma, buradaki Louvre kabartmamızla aşağı yukarı muasır olduğu için üç kabartmada da aynı Prens'in kâtip olarak tasvir edildiklerini tahmin etmekteyim; yalnız bunları işliyen sanatkarlar muhtelif şahsiyetlerdir.

Tahta tabletler üzerinde de kodekslerin mevcut olduğunu, müteakip resimde gördüğümüz (krş. res. 8) 9 tablettten mürekkep balmumu tabletleri kitabı temsil etmektedir. Yalnız bu, M.s. 4 üncü ve 5 inci yüz-

²⁰ Res. 7, G. Contenau: Manuel d'Archéologie Orientale IV, 1947, s. 2215, res. 1244'e göredir; ayrıca krş. Bossert: Jahrbuch für kleinasiatische Forschung II, 1951-52, Lev. XXXII, res. 10.

²¹ Bossert: Zur Geschichte von Karkamis, Studi classici e Orientali, Pisa, 1951, s. 61.

²² W. Baumgartner: Theolog. Rundschau XIX, 1951, s. 153; "... Parşömen M. ö. 2 inci yüzyılda bulunmuştur, maamafih Eski Çağda parşömen ile deri arasında kesin farklar mevcut değildir; ancak parşömen kodeks ilk defa M. s. 2 inci, daha tam olarak 1 inci yüzyılda keşfedilmiş bulunup genel olarak 4 üncü yüzyılda kullanılmıştır". W. Baumgartner'in bu mütalaasına şunu ilâve etmek isterim: Parşömen kodeksin keşfi, daha önce deri kodeksinin mevcut olması sonucunu çıkartmaktadır. Parşömenin zuhuru, kalınlığı yüzünden ancak mahdut sayfa miktarını zarurî kılan deriyi ortadan kaldırmıştır. Diğer taraftan, deri kitap rulosu da, ekseriya hayli uzun olan papirüs rulesinin aksine, mahdut bir uzunlukta idi.

yıllara aittir. Resimdeki boş yüzeyleri, balmumu ile doldurulmuş olarak tasavvur etmelisiniz ²³.

Eski Çağlarda Anadolu'da yazı için balmumu tabletleri mevcut olduğu takdirde, belki bu mesele başka bir yolla çözülebilecektir. Yıllarca evvel Türkiye'deki antika tüccarlarının birinde, Sipylos'daki Magnesia (Manisa) menşeli bir mezara ait buluntular zuhur etmiş ve bunlar işittiğime göre bu arada Amerika'ya geçmiştir. Bu buluntular arasında, bir "stilus" şeklinde massif altundan bir yazı âleti de vardır (res. 9). İki kurs arasında, M. ö. 2 nci bin yıla maledilen ve üzerinde —burada teferruatıyla bahsedilmeyecek olan— bir çivi yazısı lejandını taşıyan silindir bir mühür dolaşmaktadır. Stilus ile silindir mühür birleşmesi bildiğime göre henüz hiç bir yerden malûm değildir. Stilus tek uclu olup şekline nazaran çivi yazısı için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Âletin imal edildiği yumuşak altın, balmumu tabletlerinden başka hiç bir yazı malzemesine elverişli değildir. Diğer her hangi bir yazı malzemesinde hattâ kil tabletlerde dahi, altun uc pek çabuk aşınacaktır. Mühürün eski, fakat kalemin nispeten daha yeni bir çağa ait olacağı hususunda bir itiraz vâki olabilir. Fakat keyfiyet böyle değildir. Çünkü bu altun yazı âleti kanaatımca hepsi Büyük Hitit Devleti zamanına maledilmesi gereken buluntulara ait olmakta ve bunların arasında yine Büyük Hitit devrinin karakteristik eserlerinden olan Hitit hiyeroglifli bir altun kurs bulunmaktadır. Bununla beraber, bu buluntu M. ö. 1 inci bin yılının ilk yüzyıllarına ait olsa bile, âletimiz sayesinde Anadolu'da başka memleketlerde henüz malûm olmıyan bir devirde balmumlu tabletlere yazı yazma usulünün cari olduğu anlaşılmaktadır. Şu halde Assurların balmumlu tablet üzerine yazma tekniğini Hititlerden öğrenip aldıkları muhtemeldir ²⁴.

Gerek vesikalar tertibinde, mühürçülükte ve gerek yeni tarzda olan yazı malzemesinin kullanılmasında, tek tek varakların ciltli kitaplar halinde birleştirilmesinde Anadolu diğer ülkelerin önünde gelmekte ve bu sayede bu güne kadar çığır açışı ve ilham verici bir vaziyette görünmektedir. Hititlerin İyonya'lılara pek kuvvetli bir surette tesir etmiş olmaları gerektiği ve Yunan keşfi olarak telâkki

²³ Res. 8, E. Kühn: Antikes Schreibgeraet, 1923, Lev. 10'a göredir.

²⁴ Meslektaşım A. Pohl'un, konferasından sonra bana yaptığı sözlü açıklamaya göre Assur metinlerinde balmumu tabletlerin zikri geçmektedir.

ettiğimiz şeyin pek eski bir Anadolu mirası olduğu Yunan tetkiklerinde çok çabuk unutulmaktadır. Medeniyet camiasında Yunanlıların üstünlüğü hususundaki kanaatı değiştirmeye yeltenmeksizin, insan kültürü için Yunanlıların icraatı emsalsiz bir surette bu güne kadar intikal etmiştir; bununla beraber teferruatta bazı tashihlerin yapılması gerekir. Sizlere bunu bir misalle göstermek maruzatımın maksadını teşkil etmektedir. Son olarak, Wegner'in, Karatepe'de meydana çıkarılan Yunan muskiki âleti prototiplerinin Musiki Tarihi için ne kadar önemli olduğuna dair bundan kısa bir müddet evvel ileri sürmüş olduğu kanaatını ²⁵ belirtmek isterim. Stier de Hitit miğferlerinin, Karatepe kabartmalarının gösterdiği gibi, Yunan miğferlerine örnek teşkil ettiklerini açıklamış bulunmaktadır ²⁶. Ben de daha yıllarca evvel nazım ve kafiyenin Anadolu'da nasıl geliştiğine ve antik âleme nasıl geçtiğine dair malûmat vermişim ²⁷. Bu konuya dair başka müşahedeler de gecikmeyecek ve Hititlerin Yunanlılara yapmış oldukları tesirlerin teferruatını yavaş yavaş tamamlayacaktır ²⁸.

²⁵ M. Wegner: Die Musikinstrumente des Alten Orients, 1950, s. 56 v.dd. ve res. 7.

²⁶ H. E. Stier: Probleme der frühgriechischen Geschichte und Kultur, Historia I (1950), s. 195-220.

²⁷ Bossert: Gedicht und Reim im vorgriechischem Mittelmeergebiet, Geistige Arbeit V, Nr. 18 (1939), s. 7-10; Jahrbuch f. kleinasiat. Forsch. II (1952), s. 223 v.d.

²⁸ Bu meseleye dair mühim bir icmalı F. J. Tritsch Milletlerarası XXII. Şarkiyatçılar Kongresine sunduğu "The Lycian Chimaira" adlı tebliğinde vermiş bulunmaktadır.

Yukarıdaki konferans İstanbul'da toplanmış olan Milletlerarası XXII. Şarkiyatçılar Kongresinde 20. IX. 1951 tarihinde verilmiş, notlar ise 1951 Kasımında baskı için metne eklenmiştir.